

تهدیدهای اینترنت بر تربیت اخلاقی نوجوان

هاجر ذبیحی^۱

چکیده

اینترنت به عنوان یک رسانه نوین، نفوذ گسترده‌ای بر حیات انسان مدرن در ابعاد فردی و اجتماعی دارد. در کنار محاسن و مزایای بی شمار اینترنت، که می‌تواند منشأ آثار مثبت و بالنده برای تعالی انسان باشد، چالش‌ها و تهدیدهای تربیتی و اخلاقی فراوانی نیز در اذهان تداعی می‌شود. طراحان اصلی اینترنت، از این ابزار برای نفوذ سیاسی و فرهنگی بر کشورهای مختلف استفاده می‌کنند و از این راه آسیب‌های جدی را در ابعاد مختلف بر پیکره جوامع وارد می‌سازند. آنان با تأثیرگذاری بر ابعاد فردی و اجتماعی جوانان و نوجوانان، با فراهم‌سازی زمینه‌های غیراخلاقی، به مسخ هویت و شخصیت آنان اقدام می‌کنند و با شکل‌گیری خرده فرهنگ‌های مختلف، شکاف بین نسل‌ها را افزایش می‌دهند. این پژوهش با شیوه توصیفی-تحلیلی، ضمن بیان دلایل روان‌شناختی اقبال روز افزون نوجوانان به حضور در فضای مجازی، به آسیب‌شناسی این فضا بر تربیت اخلاقی نوجوان در دو بُعد «بنیان‌های فکری و نظری» و «عملی و رفتاری» می‌پردازد. یافته‌های پژوهش، حاکی از این مطلب است که تهدیدهای مطرح در بعد فکری و نظری (شامل عقل‌گرایی افراطی، کم‌رنگ شدن اخلاق اجتماعی، نهیلیسم ارزشی و بحران هویت) و چالش‌های عینی و رفتاری (شامل حیازدایی، انحرافات جنسی، دوستی‌های اینترنتی، کاهش ارزش‌های خانواده، انزوای اجتماعی، شایعه‌پراکنی و دروغ‌پردازی، کاهش مسئولیت اجتماعی و آزار مجازی) را بیان کند؛ با امید به اینکه مطالب این پژوهش با ایجاد روشنگری، بستر تعامل صحیح نسل جدید با فضای مجازی را ایجاد کند تا افق روشنی در مسیر پیوند صحیح سنت و مدرنیته ظهور یابد.

واژگان کلیدی: تهدید، اینترنت، فضای مجازی، اخلاق، تربیت اخلاقی، نوجوان.

۱. دانش‌آموخته سطح ۳ جامعه الزهرا (ع)، گرایش تعلیم و تربیت اسلامی

مقدمه

انسان براساس سرشت خود که موجودی اجتماعی است، احتیاج به برقراری ارتباط دارد. مطالعه پیشینه این امر گواه بر این مطلب است که انسان‌ها از آغاز برای برقراری ارتباط و انتقال پیام خود به همنوعانشان، شیوه‌های گوناگون را به کار برده‌اند: از اشاره‌های رمزگونه اولیه، استفاده از زبان و خط، تا استفاده از پیشرفته‌ترین وسایل ارتباطی مدرن امروزی (فرجاد، ۱۳۷۶، ص ۳۱۳۰). در عصر حاضر، رسانه‌ها به عنوان مهم‌ترین پل ارتباطی، با تحول چشمگیری روبه‌رو شده‌اند؛ به گونه‌ای که عصر حاضر را «عصر اطلاعات و ارتباطات» می‌خوانند. به این طریق، ارتباط بین کالا، سرمایه، فرهنگ و اعتقادات، به آسانی از مرزهای جغرافیایی عبور می‌کند. در چنین برهه‌ای از زمان که فضای مجازی، جهان را به دهکده‌ای کوچک مبدل کرده و مردم جهان را از کوچک و بزرگ با فرهنگ و باورهای متفاوت، با یکدیگر مرتبط نموده، قالب‌های سنتی تربیت را کنار زده و مباحث تربیتی فرزندان را با چالش روبه‌رو ساخته است. ساحت تربیت اخلاقی به عنوان مهم‌ترین بخش مباحث تربیتی، مورد تهدید این فضا قرار گرفته است. «تربیت اخلاقی به معنای، آموزش اصول و ارزش‌های اخلاقی و پرورش گرایش‌ها و فضیلت‌های اخلاقی است» (داوودی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۱).

از نظر اسلام، دوران نوجوانی اهمیت زیادی دارد؛ زیرا در این دوران، شخصیت فردی و اجتماعی نوجوانان پایه‌ریزی می‌شود و هویت دینی او شکل می‌گیرد. از نظر قلبی و احساسی نیز تمایل او به زیبایی‌های معنوی برانگیخته می‌شود^۱ (شرفی، ۱۳۸۸).

در هیچ دوره‌ای به اندازه دوره نوجوانی، ارزش‌ها و استانداردهای اخلاقی برای انسان مطرح نمی‌شود. توانایی‌های فزاینده نوجوانان، بیشتر آنان را متوجه مسائل و ارزش‌های اخلاقی می‌کند و راه‌های پیچیده‌تری را برای کنار آمدن با آن می‌یابند. درعین حال، آنچه جامعه از نوجوانان می‌خواهد، به سرعت در حال تغییر است و همین مستلزم ارزیابی مجدد و مداوم ارزش‌ها و اعتقادات اخلاقی است (حسینخانی، ۱۳۸۵).

به همین دلیل، روش تربیتی اسلام بر این امر تأکید دارد که نوجوان، این دوران را با معرفت و پاکی سپری کند. با توجه به رشد ارزشی و اخلاقی در نوجوان، تربیت اخلاقی او نقش بسزایی در

۱. رسول اکرم ﷺ فرموده‌اند: «اوصیکم بالشبان خیراً فانهم ارق افئدة...؛ شما را سفارش می‌کنم با جوانان به خوبی رفتار کنید؛ چراکه آنان قلب لطیف‌تری دارند. (محمد تقی فلسفی، جوان از نظر عقل و احساسات، ج ۲، ص ۲۴۸).

هویت و کرامت انسانی وی و راه یافتن به کمال و تعالی او دارد. نکته مهم این است که هویت دینی و اخلاقی نوجوان در شرایط محیطی ناسالم با چالش‌های متعددی مواجه می‌شود. امروزه یکی از تأثیرگذارترین عوامل محیطی بر این بُعد از هویت نوجوان، رسانه و فناوری‌های نوین ارتباطی است.

اینترنت به عنوان گسترده‌ترین شبکه اطلاعاتی ارتباطی، با توجه به داشتن فضای نامحدود، انعطاف هویتی کاربران، تعاملی بودن، سیال بودن اطلاعات و... مورد اقبال عموم مردم، به ویژه جوانان و نوجوانان قرار گرفته است. «براساس تحقیقی (۲۰۰۰م) شمار برآورد شده رایانه‌های متصل به اینترنت در سراسر جهان، از سال ۱۹۹۶ سه برابر شده است» (سالاری فر، ۱۳۸۹، ص ۵۳۳). گسترش روز افزون دستاوردهای جدید اینترنت، مانند شبکه‌های اجتماعی نیز باعث شتاب بیشتر این حرکت رو به رشد شده است. فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، با قابلیت‌هایی که در اختیار فرد قرار می‌دهند (مانند ایجاد محیطی شخصی، انتخاب دوستان، آزادی در بیان نظرات و مخالفت با نظرات دیگران، آزادی در استفاده از تفریحات مختلف و...) حسی از کنترل شخصی و اراده فردی را به کاربر خود منتقل می‌کنند. این آزادی عمل و حس کنترل، یکی از اصلی‌ترین دلایل گرایش افراد به خصوص نوجوانان به دلیل استقلال طلبی آنان به شبکه‌های اجتماعی است. در این میان نوجوانان به دلیل تحولات این مقطع سنی (مانند: تحولات شناختی، اجتماعی، اخلاقی، جسمی و جنسی) گرایش بیشتری به استفاده از فضاهای مجازی دارند. از آنجا که فضای سایبری، صحنه‌ای فرهنگی و اجتماعی است که فرد خود را در موقعیت‌های متنوع، نقش‌ها و سبک‌های زندگی قرار می‌دهد، سلطه مکان و محل را بر زندگی فردی و اجتماعی نوجوان کاهش می‌دهد و چهارچوب‌های معرفتی و ارزشی دینی را کم‌رنگ کرده، مسیر تربیت اخلاقی نوجوانان را پرچالش می‌سازد.

اهمیت و ضرورت پژوهش در این زمینه، بدین جهت است که طراحان اینترنت، از این ابزار که در ابتدا برای مقاصد نظامی و دفاعی طراحی شده بود. در مسیر جنگ نرم بهره می‌گیرند و در طریق گسترش فرهنگ مبتذل خود استفاده می‌کنند؛ به همین دلیل و با توجه به ویژگی‌های نسل جوان و نوجوان، شاید بتوان ادعا کرد که آثار منفی اخلاقی آن در مقایسه با آثار مثبت اخلاقی، نمود بیشتری دارد و لذا در عصر کنونی آسیب‌شناسی فضای مجازی بر تربیت اخلاقی، می‌بایست

از مهم‌ترین دغدغه‌های محققان و پژوهشگران عرصه تربیت باشد؛ زیرا این فناوری با تأثیر بر بینش، گرایش و رفتارهای اخلاقی نوجوان، دامنه اخلاق فردی و اجتماعی او را تحت شعاع قرار می‌دهد و در نهایت نسل جدید را از هدف نهایی تربیت که رسیدن به کمال است، باز می‌دارد و به مرور ارزش‌های والای انسانی در بین آنان مغفول گشته و رو به زوال می‌رود و ما را با جامعه‌ای بیمار مواجه می‌سازد.

لازم به ذکر است که بسیاری از محققان، پژوهش‌های ارزشمندی در این زمینه ارائه نموده‌اند؛ از جمله: عباسی قادی (۱۳۸۶) در تحقیقی پیمایشی، رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی را در بین کاربران اینترنت بررسی کرده است. کرم‌اللهی (۱۳۸۸) با روش پیمایشی، رساله دکتری خود را با عنوان «بررسی جامعه‌شناختی آثار اینترنت (مثبت و منفی) بر دینداری جوانان» ارائه کرده است. سعادت در مقاله‌ای با عنوان «نقش فضای مجازی در تربیت اسلامی نوجوانان دبیرستانی»، به بررسی مفهوم‌شناسی فضای مجازی و تربیت اسلامی پرداخته است. اکثر تحقیقات انجام شده، از روش‌های میدانی و پیمایشی استفاده نموده‌اند، اما این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استناد بر پژوهش‌های پیمایشی سایر محققین، با بررسی ابعاد روان‌شناختی گرایش نوجوان به فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، به تهدیدها و چالش‌های موجود در فضای مجازی بر تربیت اخلاقی می‌پردازد.

در ابتدا با توجه به اینکه آمارها حاکی از این است که اصلی‌ترین مصرف‌کننده فضای مجازی، افراد زیر هجده سال هستند و دانش‌آموزان به طور متوسط روزانه پنج تا نه ساعت، از شبکه‌های اجتماعی استفاده می‌کنند (صدیق میرزایی، ۱۳۹۶)، به بررسی دلایل روان‌شناختی این استقبال گسترده نوجوانان از فضای مجازی می‌پردازیم.

۱- دلایل روان‌شناختی گرایش نوجوان به فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی

۱-۱. نوجویی و هیجان‌خواهی

نوجویی و نوزایی، یکی از ویژگی‌های بارز نوجوانی است. فضای مجازی و به خصوص شبکه‌های اجتماعی، پدیده‌ای جدید و نوظهور هستند که قابلیت‌های مکرر و بعضاً پرهیجان را به نوجوانان طالب هیجان می‌دهند؛ مانند: آشنایی با برنامه‌های جدید، طرح موضوع‌های شگفت‌انگیز

و پرتحرک، خلق صحنه‌های اعجاب‌آور، ارائه اطلاعات جدید و... . در نتیجه افرادی که از هیجان‌خواهی بالایی برخوردارند، برای ارضای این نیاز خود، بیشتر به سمت فضای مجازی می‌روند. «تحقیقات نشان می‌دهد که بین هیجان‌خواهی نوجوانان با وابستگی به اینترنت، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد» (خانجانی و اکبری، ۱۳۹۱، ص ۶۳).

۱-۲. خودمحوری و میل به محبوبیت

خودمحوری و خودمرکزبینی نوجوانی، اساساً ناشی از تحولات دوره نوجوانی و به‌ویژه تحوّل شناختی نوجوان است. نوجوان دچار این تصور می‌شود که همیشه تحت نظر است و نوعی مخاطب خیالی، شاهد اعمال اوست؛ به همین دلیل، نسبت به همه اعمال و حرکات و وضع ظاهر و باطن خود حساس است. او همچنین دچار یک افسانه شخصی است و معتقد است که از وضعیتی بی‌همتا برخوردار است (حسینخانی، ۱۳۸۵). پژوهش‌ها نشان می‌دهند شبکه‌های اجتماعی به خصوص اینستاگرام فضای مناسبی را برای افرادی که دچار خودشیفتگی، یا حداقل میل زیاد به محبوبیت دارند، ایجاد نموده است؛ زیرا آنان می‌توانند بدون داشتن روابط دوستانه واقعی، تعداد زیادی رابطه موهوم و تخیلی برای خود دست‌وپا کنند. بنابراین، شبکه‌های اجتماعی مجازی، توهم محبوبیت را صرفاً براساس کمیت تعداد دوستان، برای فرد به وجود می‌آورد (آزاد نام، ۱۳۹۴).

۱-۳. حفظ ارتباط با دیگران در عین تنهایی

نوجوان در این دوره، تمایل فراوانی به معاشرت و دوست‌یابی پیدا می‌کند و از طرف دیگر رفتارهای متناقض و افکار متضاد است. از این رو، میل به تنهایی و گوشه‌گیری نیز در وی به وجود می‌آید. رفتارهای خلوت‌گزینی و انزواطلبی، به عنوان یک اختلال رفتاری، از جدی‌ترین مشکلات دوران نوجوانی است. آمار نشان می‌دهد که ۷۹ درصد از نوجوانان زیر هجده سال، در حال تجربه کردن احساس تنهایی‌اند (کلانتر، ۱۳۹۶). به دلیل این ویژگی‌های شخصیتی، نوجوانان ترجیح می‌دهند در عین تنهایی و داشتن زندگی خصوصی، با جهان پیرامون خود ارتباطات گسترده‌ای نیز برقرار کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی از قبیل فیس‌بوک، توئیتر، گوگل پلاس و... به بهترین حالت ممکن این نیاز را برآورده می‌کنند.

۱-۴. میل برای فرار از استرس و اضطراب

تغییر همواره منجر به اضطراب می‌شود و مرحله نوجوانی که دورانی پر از تغییر و تحول است، بستر مناسبی برای بروز اضطراب فراهم می‌کند. تغییرات سریع رشدی، شکل‌گیری سؤال‌های بنیادی در رابطه با هویت فرد و یافتن پاسخ برای آنها، لزوم برنامه‌ریزی برای آینده، نیاز به استقلال داشتن و درعین حال حمایت و درک شدن، همگی می‌توانند زمینه مناسبی برای رشد اضطراب فراهم کنند. اضطراب در نوجوانی ممکن است همراه با افسردگی، تحریک‌پذیری، کاهش تمرکز و مشکلات دیگری همراه باشد. برخی نوجوانان، فضای مجازی را برای رهایی از تنش روزمره و ایجاد فراغت انتخاب می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌توانند اوقات خوشی را برای آنان فراهم کنند تا فرد بتواند ضمن برخورداری از این قابلیت، نگرانی‌ها و تنش‌های خود را با دوستان خود مطرح و در نهایت به‌گونه‌ای از طرف آنان حمایت اجتماعی دریافت کند (آزاد نام، ۱۳۹۴). در بسیاری از تحقیقات روان‌شناسی، بین اضطراب اجتماعی، هراس اجتماعی و کم‌رویی، با گرایش به استفاده از اینترنت، رابطه مثبت یافته‌اند. در واقع، مطالعات حاکی از آن است که افراد مبتلا به اضطراب اجتماعی، در هنگام ارتباط آنلاین، احساس راحتی و خودافشایی بیشتری می‌کنند. این افراد تعامل آنلاین را برای حفظ گمنامی و دوری از شرکت در تعاملاتی که ترس از ارزیابی دیگران به وسیله مشاهده وجود دارد، راحت‌تر یافته‌اند (سیدان و سروش پور، ۱۳۹۴).

۱-۵. عوامل دیگر

سهولت در فضای مجازی موجب شده است تا افرادی که نمی‌توانند در فضای واقعی هویت و شخصیت خود را نشان دهند، از این فضا برای ارضای نیازهای روانی خود استفاده کنند (نیازهایی مانند: توجه، محبت، هم‌نشینی داشتن و دوست داشته شدن)؛ بدین سبب، فضای مجازی به شدت با ارضای نیازهای روانی افراد پیوند خورده است و به تأمین نیازهای روانی و دل‌بستگی فرد با هویت آرمانی خود کمک می‌کند.

«براساس نظر جان سولر^۱، افراد از آن رو شیفته یک شیء یا فرد یا فعالیتی خاص می‌شوند که نیازی

1. John solar.

را در آنان ارضا کند. طبق این نظریه، افراد با گرایش به شبکه‌های اجتماعی، تا حدی نیازهای خود را برآورده می‌کنند؛ مثلاً افراد با کاوش در ابعاد فنی شبکه‌های اجتماعی مجازی، توانایی بالقوه ذهنی خود را ابراز می‌کنند، یا با ابعاد مختلف شخصیت خود که پیش از این پنهان بوده، آشنا می‌شوند، عقاید و نیازهای هنری خود را بیان و به اطلاعات مورد نیاز خود دسترسی پیدا می‌کنند. این فضا به فرد امکان پیشرفت و دریافت پاداش‌های بی‌شماری را می‌دهد؛ مانند یادگیری ساختن یک پست الکترونیک، یک وبلاگ، امکان تولید در این فضا، رفتن به صفحات دیگر کاربران، آشنایی با اصطلاحات این محیط مجازی و... این موارد در درجه اول احساس فعال بودن و در درجه دوم حس غرور و عزت نفس می‌دهد. در ادامه، فرد به مرور احساس می‌کند حضور در این فضا به او قدرت می‌دهد. بعد از مدتی نیز فرد در نزد خود برای حفظ این منزلت و غرور، بیشتر به این فضا قدم می‌گذارد. از سویی شبکه‌های اجتماعی، محملی برای گریز از واقعیت و وسیله‌ای برای ارضای نیازهای روانی است» (همان).

نوجوانان به سبب دلایل فوق، اقبال زیادی به حضور در فضای مجازی دارند. متأسفانه این حضور، پیامدهای گسترده‌ای بر اخلاق و ارزش‌های اخلاقی آنان دارد. تهدیدات ناشی از اینترنت بر تربیت اخلاقی نوجوان را می‌توان در دو حوزه «تهدیدات فکری - نظری» و «تهدیدات عینی و عملی» مورد بررسی قرار داد. به دلیل اهمیت و جایگاه بینش و نگرش در تربیت - که خود عامل ایجاد میل و گرایش است و بستر شکل‌گیری رفتارهای اخلاقی را مهیا می‌سازد - ابتدا تحلیلی بر تهدیدهای فکری - نظری ارائه می‌شود.

الف: تهدیدها و چالش‌های فکری - نظری اینترنت بر تربیت اخلاقی نوجوان

با توجه به اهمیت تحوّل شناختی نوجوان و بازسازی بنیان‌های فکری او در این مقطع سنی، آسیب‌های اینترنت را ابتدا در حوزه فکری و اعتقادی و سپس در حوزه رفتارهای عینی و عملی بررسی می‌کنیم. عمده تهدیدها و آسیب‌های فکری و اعتقادی اینترنت بر تربیت اخلاقی بدین شرح است:

۱- عقل‌گرایی افراطی

تأکید بر عقل، ابزاری از محورهای فکری و اساسی مدرنیسم است. البته این اندیشه اساس و پایه تمدن مادی‌گرای غرب است، که محور و معیار رفتارهای انسانی و تمام فعالیت‌های او به شمار

می‌رود. «مدرنیسم، خداوند را از صدرنشینی جامعه خلع می‌کند و علم را به جای آن می‌گمارد. عقل، تنها هدایت فعالیت‌های علمی و فنی را برعهده ندارد، بلکه حکومت انسان‌ها و تدبیر امور را نیز متکفل است» (تورن، ۱۳۸۰، ص ۳۱۲۹).

رویکردهای دینی، معتقد به لزوم تربیت ارزش‌ها، به‌ویژه ارزش‌های اخلاقی‌اند و رویکرد «منش‌پروری یا سیرت‌آموزی» است (سجادی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۴:۱۴۹). هدف از منش‌پروری، انتقال هنجارها و درونی کردن ارزش‌ها، با استفاده از روش‌های عمدتاً مستقیم تربیتی است و مفهوم تحمیل و القای ارزش، تداعی‌گر «تربیت دینی و اخلاقی» است. در حالی که در فضای فکری حاکم بر غرب، فرض بر این است که تربیت دینی، جز از طریق القای کورکورانه میسر نیست و از آنجا که القا و تلقین، ناعادلانه و نابخردانه است، باید تربیت دینی را متوقف ساخت. عقلانیت دینی، قدرت حرکت آزادانه را نداشته، مقید به ایمانی است که تحدیدکننده تفکر انتقادی است. اما روشن است که هرگونه نقدی در این فضا، نقد متعبدانه و جزم‌گرایانه خواهد بود، نه نقد واقعی و مبتنی بر ملاک‌های منطقی (زارعان و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۳)؛ زیرا دین اسلام، تربیت عقلانی، اخلاقی و ارزشی را قابل جمع با تربیت دینی، بلکه یکی از راه‌های آن می‌داند. در مکتب حیات بخش اسلام، عقل دارای جایگاه رفیع و بلند است. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌گوید: «عقل، شریف‌ترین نیرو در وجود انسان است» (طباطبایی، ج ۳، ص ۵۷). خداوند در کلام نورانی خود، بیش از سیصد بار انسان‌ها را به استفاده و بهره‌جستن از این نیروی خدادادی دعوت کرده است (همان، ج ۵، ص ۲۵۵).

حضرت علی علیه السلام در خطبه اول نهج البلاغه، در فلسفه بعثت پیامبران می‌فرماید: «خداوند پیامبران را به سوی مردم فرستاد تا خرده‌های به‌گور خفته آنان را بیدار کنند»؛^۱ از این رو، در آموزه‌های دین مبین اسلام، عقل و شرع نه تنها تعارض با هم ندارند، بلکه هماهنگ و مؤید یکدیگرند و خردورزی از ارزش‌های بنیادین و نه نمادین، تربیت اسلامی است.

اما در رویکردهای جدید، اندیشمندان، عصر مدرن را عصری می‌دانند که بشر تلاش کرده تا دستاوردهای فکری خود را از آموزه‌های دینی رها سازد؛ با این اوصاف می‌توان گفت اصلی‌ترین مشخصه مدرنیته، تأکید بر عقل‌گرایی افراطی و سکولاریسم است، که قطعاً در جریان جهانی‌سازی

۱. «...و یثیروا لهم دفتان العقول...» و دفتنه‌های عقل‌ها را برای آنان برانگیزاند.

و ایجاد دهکدهٔ جهانی - که مرهون اینترنت است - سعی در انتقال آن شده است . براساس رویکرد سکولاریسم^۱ و رویکرد آموزشی و تربیتی لیبرال^۲، تعلیم و تربیت، تعهد به عقلانیت است؛ نه کمتر و نه بیشتر. به بیان دیگر، برای آموزش و رشد عقلانیت در کودکان و نوجوانان، باید آنان را منتقد و آزاداندیش بار آورد؛ به گونه‌ای که هر عقیده‌ای را انتقاد و تحول عقلانی بدانند و هیچ امری را حقیقت آخر نپندارند. براساس این رویکرد، انتقال و القای ارزش‌ها به کودکان و نوجوانان، در مبانی تعلیم و تربیت لیبرال پذیرفته نیست (زارعان، ۱۳۷۹، ص ۱۰). در فضای مجازی، بسط این باور به شکل مستقیم و غیرمستقیم، به وفور قابل مشاهده است و این بستر، یک عقل‌گرایی افراطی را برای نوجوانان - که تحول فکری و عقلانی را در خود مشاهده می‌کنند و غالباً دچار خودمرکزبینی می‌شوند - مهیا می‌سازد.

بازتاب این تفکر، منجر به این شده که امروزه در فضای مجازی - به خصوص شبکه‌های اجتماعی - رفتارهای غیراخلاقی (توهین به مقدسات، تلقی غیرعقلانی بودن برخی از اعمال دینی، طرد تربیت تعبدی و نگاه جبرگرایانه به دین و تربیت دینی) مشاهده می‌شود. سیطرهٔ این تفکر اومانیزستی، منجر به فردگرایی در انسان می‌شود که نقطهٔ مقابل تربیت ارزشی و اخلاقی است.

۲- فردمحوری: کم‌رنگ شدن اخلاق اجتماعی

شیوهٔ تفکر نوجوان با نوعی خودمحوری (برخاسته از روحیهٔ استقلال طلب) مشخص می‌شود که به موجب آن، نمی‌تواند افکار دیگران را درک کند و هنوز در مجزا کردن مسائلی که مایهٔ نگرانی دیگران است و مسائلی که مایهٔ نگرانی خود اوست، مشکل دارد (حسینخانی، ۱۳۸۵). فردمحوری به وسیلهٔ حضور در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، دلیل کم‌رنگ شدن دغدغهٔ افراد برای پیگیری نقش‌های اجتماعی و خانوادگی است. افزایش دلبستگی به لذت‌های خودمحور، غلبهٔ فردمحوری بر خانواده‌محوری و حضور در فضای مجازی برای رفع نیاز عاطفی، از دیگر نتایج حضور بدون شناخت در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی است. می‌توان فردگرایی را نوعی جهان‌بینی تصور کرد که فرد در مرکز آن قرار دارد. اهداف فردی، ویژگی‌های منحصر به فرد، فرمان راندن بر خویشتن، کنترل شخصی و بی‌تفاوتی به مسائل

1. Secularism

2. Liberalism.

پیرامون، از خصوصیات این نوع جهان بینی است. فردگرایی از مؤلفه های اصلی مدرنیسم محسوب می شود و از مهم ترین شالوده های فکری عرصه های مختلف فلسفی، علمی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و دینی دوران جدید به حساب می آید و به طور خلاصه، خواست و اراده فرد، بر مصالح اجتماعی و جمعی مقدم داشته می شود. فردگرایی را می توان قرائتی از اومانیزم دانست که بر قرائت های جمع گرایانه از آن، غالب آمده است (بیات و همکاران، ۱۳۸۱، ص ۳۹۵-۳۹۶). این گونه مواجهه با اخلاق و ارزش های اخلاقی، موجب نسبی شدن مطلق اخلاقیات و نفی اخلاق دینی می شود؛ چراکه اخلاق دینی هیچ سنخیتی با نسبیت فوق نداشته و دقیقاً مقابل آن قرار دارد (مخبر، ۱۳۶۷، ص ۴۰۳۹).

در دنیای جدید، برخی از مکاتب همچون لیبرالیسم، شعارهایی را مطرح می سازند که پاره ای از آنها با ره آورد ادیان - به ویژه دین مبین اسلام - در تعارض قرار می گیرد. لیبرالیسم سودگرا مفهوم ارزش را به لحاظ تحلیل، با مفهوم خواست و میل فرد پیوند می زند و از این حقیقت که خواستن یا میل داشتن، صفاتی فردی هستند، نتیجه می گیرد که اصول ارزش نیز باید فردی باشد؛ از این رو، ارزش اخلاقی برابر است با تأمین امیال و خواسته های شخصی فرد. امروزه رویکرد لیبرال، به شدت بر فضای مجازی سیطره دارد.

رسانه های ارتباطی نوین، بنیان های فردگرایی، لذت گرایی و سودجویی را تقویت نموده است، که به شدت در انسان گرایی های فردگرایانه را تقویت می کند. یکی از مصادیق فردگرایی و منیت که ما امروزه در جامعه با آن درگیر هستیم، سلفی هایی است که افراد در لحظات سخت و بحرانی دیگران می گیرند و در فضای مجازی منتشر می کنند. از نظر اخلاقی، هراسانی در مقابل انسان های دیگر مسئول است. متأسفانه امروزه افراد در لحظات بحرانی هموعان خود، این فرصت را نردبانی برای ابراز وجود خود قرار می دهند؛ این همان «ذبح اخلاق» به پای «خودشیفتگی» و «منیت» است (رحمتی، ۱۳۹۶).

در جامعه ارزشی، انسان ها خود را فدای یک ارزش انسانی و گاهی جمعی می کنند و به طور معمول، خیر دیگران - دست کم به اندازه خیری که مستقیماً عاید خود می شود - اهمیت دارد.

امام علی علیه السلام می‌فرماید:

برای مردم به همان راضی شو که برای خود رضایت می‌دهی و به مردم همان بده که دوست داری به تو داده شود (من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۲۸).

مصباح در فلسفه اخلاق، در تبیین خودگرایی و دیگرگرایی از دیدگاه اسلام، چنین بیان می‌کند: افزون بر اینکه خیر دیگران معادل خیر خود اهمیت دارد؛ معمولاً ترجیح دادن خیر دیگران بر خیر خود، ارزشمندتر است و بدین ترتیب «ایثار» و مصادیق مختلف آن مانند «انفاق»، در بسیاری از موارد، فضیلت اخلاقی به شمار می‌آیند. قرآن کریم در مدح عده‌ای از مؤمنان در آیه ۹ سوره حشر می‌فرماید: «...دیگران را بر خود ترجیح می‌دهند، هرچند خود نیازمندند...». اما از آنجا که ارزش فعل اخلاقی، به میزان تقرب انسان به خداوند به واسطه آن فعل اخلاقی است، در مکتب اسلام خداگرایی بر خودگرایی و دیگرگرایی ترجیح دارد. براساس آموزه‌های اسلام، دیگرگرایی مد نظر اسلام با خودگرایی حقیقی منافات ندارد؛ زیرا نتایج نیک خداگرایی حاکم بر آن، به خود شخص باز می‌گردد (مصباح، ۱۳۸۵، ص ۲۸۴).

قرآن کریم در ادامه آیه ۹ سوره حشر می‌فرماید: «...و کسانی که از بخل نفس حفظ شدند، رستگاران اند». از منظر قرآن، بین فعل انسان برای خیر حقیقی خود و کار برای خدا، منافاتی وجود ندارد؛ همان‌گونه که آیه ۷۴ سوره نساء حاکی از این مسئله است، آنجا که می‌فرماید: «پس کسانی که زندگی دنیا را در مقابل زندگی آخرت می‌فروشند، باید در راه خدا پیکار کنند و کسی که در راه خدا پیکار کند، پس کشته شود یا پیروز شود، به او پاداش بزرگی می‌دهیم». چون ملاک، ارزش قرب الهی است که سعادت حقیقی را در پی دارد، نه منافع مادی. امروزه فضاهای مجازی، منتقل‌کننده روحیاتی کاملاً متضاد با نظر اسلام هستند.

کرم‌اللهی در تحقیق پیمایشی خود در مورد استفاده از اینترنت و میزان التزام به اخلاق اجتماعی در بین دانشجویان شهر قم، چنین به دست آورده است که پابندی غیرکاربران در طبقه متوسط در مورد گویه‌هایی مانند خوش رفتاری با دیگران، احساس مسئولیت در قبال دیگران و رعایت حقوق دیگران، نسبت به کاربران بیشتر بوده است (کرم‌اللهی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۸).

۳-نهیلیسم ارزشی

در هیچ دوره‌ای به اندازه دوره نوجوانی، ارزش‌ها و استانداردهای اخلاقی برای انسان مطرح نمی‌شود. توانایی‌های فزاینده نوجوانان، بیشتر آنان را متوجه مسائل و ارزش‌های اخلاقی می‌کند و راه‌های پیچیده‌تری را برای کنار آمدن با آن می‌یابند. درعین حال، آنچه جامعه از نوجوانان می‌خواهد، به سرعت در حال تغییر است و همین مستلزم ارزیابی مجدد و مداوم ارزش‌ها و اعتقادات اخلاقی است (حسینخانی، ۱۳۸۵).

رشد نهیلیسم که در دنیای مدرن کنونی بیشتر به چشم می‌خورد، ارزش‌ها و اعتقادات اخلاقی نوجوان را با چالش مواجه می‌کند. «نهیلیسم» یا پوچ‌گرایی، یک زاویه فلسفی است که زندگی را بدون معنا و هدف خارجی می‌داند. نهیلیسم در اصطلاح فارسی، مفهوم نیست‌گرایی یا هیچ‌گرایی و بی‌گرایشی دارد و روشی است که موضوعات تحمیل شده بر اندیشه‌های بشری را به نوعی نفی می‌کند. این نفی، هم از جهات فلسفی (یعنی چرایی‌ها و چگونگی‌های معتبر) شناخته شده و هم از جنبه‌های اجتماعی و شامل قراردادهای تحمیلی دست‌وپاگیر است، که اساساً نهیلیسم آن را مطرود می‌شمارد» (غفوری، ۱۳۵۵، ص ۳۷).

نهیلیسم اخلاقی به عنوان یکی از معضلات مدرنیسم (به مفهوم نیست‌انگاری) در حوزه اخلاق؛ یعنی چیزی با عنوان ارزش‌های اخلاقی، واقعیت ندارد. ارزش‌های اخلاقی که ما اعتقاد داریم؛ مثلاً وجود خوب و بد، باید و نباید. این باید و نبایدها راهنمای ما هستند، نقشه‌ای هستند تا ما مطابق با آن به سعادت و کمال برسیم. نهیلیسم اخلاقی و یا بیشتر جریان‌های معاصر اخلاقی که از نهیلیسم دفاع می‌کنند (یعنی ارزش‌های اخلاقی را واقعی نمی‌دانند)، زبان اخلاق را حفظ کرده، کنار نمی‌گذارند، اما معنای دیگری در آن تزریق می‌کنند که با مقاصد نهیلیستی خودشان سازگار است (جوادی، ۱۳۹۰).

به دلیل گمنامی در فضای مجازی، می‌توان در این فضا فارغ از هرگونه قیدوبند، سلسله مراتب، تفاوت یا ترجیح، در محیط‌های گوناگون، در اتاق‌های گفتگوی مختلف و در وب‌سایت‌های مختلف وارد شد و سخن گفت و سخن شنید، بدون اینکه مسئولیتی در قبال گفته‌ها و شنیده‌ها

وجود داشته باشد. فضای مجازی، جایی است که افراد در آن خرید و فروش می‌کنند، تخصص رد و بدل می‌کنند، سایبر سکس دارند، عبادت می‌کنند و از محل‌های جدید دیدن می‌کنند. در این فضا همه چیز یکسان است و تمام تفاوت‌های کیفی از میان برداشته شده است (شقاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۱).

فقدان معنا، ره‌آوردی از یکسان‌سازی تمام مراتب ارزشی است و مرتبه‌ای قابل تصور است. افراد به صورت آواتار، به راحتی و بدون نیاز به تخصص و تعهد، برای سخن گفتن وارد هر اتاق گفتگوی دلخواه می‌شوند. اگر بحث دربارهٔ مباحث الهی داستان قربانی کردن اسماعیل به دست ابراهیم برایش خسته‌کننده شد، می‌تواند به اتاق بحث ورزشی برود و در مورد نتایج داوری بازی دو تیم فوتبال بحث کند. دیگر هیچ چیز آن قدر اهمیت ندارد که کسی بخواهد درباره‌اش جانفشانی کند. تغییرپذیری و زندگی در چهره‌ها و لباس‌های متغیر. که ره‌آورد چنین وضعی است. همگی در جهت تضمین عدم آسیب‌پذیری انسان از قبول تعهد و مسئولیت در قبال عمل است، که نوعی تهی بودن و فقدان معنا در زندگی را به شدت دامن می‌زند (همان، ص ۱۱۳، ۱۱۲).

امروزه فضاهای ارتباطی حاکم، فضایی نهیلیستی است؛ یعنی فعل ارزشی و فعل ضد ارزشی، تمایز خود را از دست داده است. شخص وقتی وارد یک محیط ارتباطی می‌شود، با هایپرلینگ‌های متعدد مواجه است که در کنار هم قرار گرفته‌اند و با کلیک کردن می‌توان وارد سایتی با مضامین ارزشی و اخلاقی و یا وارد سایتی آکنده از تصاویر مستهجن و ضد اخلاقی شد؛ لذا کاربر برای مضامین و مفاهیم اخلاقی، دیگر تشرف به معنا پیدا نمی‌کند. در آموزه‌های دینی ما، انتقال معنا نیاز به تشرف به معنا دارد؛ یعنی باید آمادگی روحی وجود داشته باشد. ما در هر حالی نمی‌توانیم هر کاری انجام بدهیم؛ در حقیقت از این امر منع شده‌ایم: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ؛ ای اهل ایمان، هرگز در حال مستی به نماز نیایید تا بدانید چه می‌گویید (و چه می‌کنید)». ادب تشرف به معنا، از تأکیدات دین ماست^۱ (یامین‌پور، ۱۳۹۴).

رفته رفته این تفکر نهیلیستی سایه شوم خود را بر سر تمام ارزش‌های اخلاقی می‌افکند و در اینجاست که ارزش‌هایی مانند احترام به والدین، عمل به قول و وعده، اهمیت دادن به لقمه حلال، آمادگی برای دفاع از دین و اعتقادات و مراعات احکام شرعی و... قداست خود را از دست

۱. سلسله نشست‌های کافه نقد، تابستان ۹۴، فرهنگ‌سرای رسانه اصفهان.

می‌دهد. پژوهش‌ها نشان می‌دهند، میزان التزام غیرکاربران نسبت به این ارزش‌ها، قوی‌تر از کاربران است (کرم‌اللهی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۹ و ۲۲۰).

اینترنت با ایجاد این فضای نهیلیستی، نوجوان جویندگی هویت را با مشکل بزرگی مواجه می‌سازد و از آنجا که هویت دینی سایه خود را بر ابعاد دیگر هویت گسترده است، بحران هویت دینی، چالش مهم اینترنت بر تربیت اخلاقی نوجوان است.

۴- بحران هویت دینی

یکی از ویژگی‌های مهم دوران نوجوانی، جستجو و شکل‌گیری هویت است. بحران هویت که یکی از مشکلات دوران نوجوانی است، هنگامی آغاز می‌شود که فرد نتواند ارزش‌ها و نظرات والدین را به میزان قابل توجهی با ارزش‌ها و عقاید دوستان، همسالان و سایر افراد مهم در زندگی خود تطبیق کرده، بپذیرد و عمل نماید و خود نیز نداند کدام یک از این دیدگاه‌ها، با ارزش‌ها و معیارهای او منطبق است. در این صورت، کار هویت‌یابی برایش دشوار و طولانی می‌شود؛ زیرا نمی‌تواند هویتی واحد برای خود کسب نماید و احتمالاً دچار بحران هویت می‌شود (خدایاری فرد، ۱۳۸۰، ص ۴۲). از مهم‌ترین عوامل بروز بحران هویت در جوامع فعلی، گسترش صنعت ارتباطات و به ویژه فضای مجازی اینترنت و شبکه‌های اجتماعی است که به کشورهای جهان سوم و در حال توسعه محدود نبوده و نخواهد بود؛ به طوری که در جهان امروز، هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند ادعا کند که از تأثیرات ناشی از این بحران در امان خواهد بود (معمار و همکاران، ۱۳۹۱).

بسیاری از افراد، هنگامی که دچار بیماری بحران هویت می‌شوند، احساس پوچی، از خود بیگانگی، تنهایی و غربت می‌کنند و حتی گاهی به دنبال هویت منفی می‌گردند. بحران هویت، در حقیقت عدم پاسخ روشن به سؤالاتی است که بیشتر خاستگاه اعتقادی دارند؛ مانند: «از کجا آمده‌ام؟»، «چه کسی هستم؟»، «به کجا خواهیم رفت؟» و «چه کار باید بکنم؟» (نجفی، ۱۳۹۴، ص ۱۷). در مکتب اسلام جستجوی پاسخ این پرسش‌ها، ارزشمند است. امام علی (ع) می‌فرماید: خداوند رحمت کند کسی را که بداند «از کجا آمده»، «در کجا به سر می‌برد» و

«به سوی کجا در حرکت» است (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۱۶).

فضای مجازی با استفاده از این فرصت و شرایط خاص پیش‌آمده برای نوجوان، علاوه بر ترویج انواع عرفان‌ها، فرقه‌های دینی و مکتب‌های ضالّه نوپدید، از سوی دیگر شبهات عقیدتی

پیچیده‌ای را به نوجوان القا می‌کند تا در دورهٔ بازسازی دینی، به یکی از این فرقه‌ها گرایش پیدا کرده و در جدال با شبهه‌های اعتقادی، سرگردان بماند و از دین و اعتقادات خویش دست بکشد. چون نوجوان نگاهی انتقادی و پرسشگر دارد، دقت در مواجهه با شبهه‌ها، از اهمیت بسزایی برخوردار است. تفکر انتقادی نوجوان مذموم نیست، بلکه سبب تصحیح آموزه‌های دینی و اعتقادی و بازنگری در عیار درستی و اصالت و ارزش آنها شده، به تدریج به پالوده شدن، غنا و نهادینه شدن اعتقادات می‌انجامد؛ به شرطی که در سرگردانی و بی‌پاسخی نماند. شهید مطهری نیز بر این عقیده است که «شک گرچه منزلگاه خوب و توقفگاه مناسبی نیست، ولی معبر خوب و لازمی است» (مطهری، ۱۳۹۱، ص ۲).

نوعی از بحران هویت که خاص فضای مجازی است، مربوط به تغییر اجتماعی سریع است. بر اثر این چنین ارتباطات و تعامل با فضای مجازی، سنت‌های قدیمی به سرعت در حال سست شدن بوده و احساس سردرگمی هویتی در تعدادی از گروه‌های اجتماعی شکل گرفته است. استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، تأثیرات عمیقی بر ارزش‌های جوانان داشته و موجب شده نیازهایی که قبلاً توسط خانواده برطرف می‌شد، امروزه از سوی این رسانه جدید مرتفع شود؛ مثلاً در گذشته دوست‌یابی تحت نظر والدین صورت می‌گرفت، اما امروزه برخی جوانان با استفاده از سیاست‌های دوست‌یابی، گفتگو (چت) و امثال آنها، قادرند با افراد گوناگون و با فرهنگ‌های مختلف آشنا شوند. کاربران اینترنت، برخلاف نسل اول که در فضایی واقعی و حقیقی فعالیت می‌کردند، امروزه در فضایی مجازی مشغول هستند. بر همین اساس، بسیاری از کارکردهای خانواده در جامعه‌پذیری افراد، به وسیلهٔ این رسانه تعاملی، در محیطی مجازی صورت می‌گیرد (بوربور حسین بیگی، ۱۳۸۳، ص ۵۶).

پدیدهٔ مهم دیگری که از بحران هویت به وجود می‌آید، ترکیبی از بحران هویت فردی و اجتماعی است. وقتی افراد در معرض فضای مجازی قرار می‌گیرند، به نوعی از دگرخودپنداری از خویش مبتلا می‌شوند. این نگرش وضعیتی پدید می‌آورد که افراد در فضای مجازی، خود را در شرایطی ایده‌آل و دست‌نیافتنی‌تر تعریف می‌کنند؛ رفتارهایی مانند تلاش برای جذب تعداد بیشتر لایک، انتشار بخش‌های بیشتری از زندگی شخصی، تلاش برای جذب بیشتر دنبال‌کنندگان آنلاین در صفحات اجتماعی و انتشار تصاویر شخصی با جوانب مثبت و قابل توجه؛ اینها از جمله مواردی

هستند که می‌توانند نوجوان را در مواجهه با واقعیت، دچار بحران هویت سازند.

ب) تهدیدهای عینی و عملی

اینترنت با تأثیر بر ساحت‌های بینشی و گرایشی، زمینه ظهور برخی رفتارهای غیراخلاقی را ایجاد می‌کند. تهدیدهای نظری ذکر شده در مبحث فوق، نمودهای بیرونی در قالب رفتار و اعمال غیراخلاقی خواهد داشت. در این مبحث به برخی تهدیدهای عینی و عملی فضای مجازی پرداخته می‌شود.

۱- حیازدایی

یکی از آفت‌های فضای مجازی، زدودن گوهر حیا از وجود انسان است. براساس آموزه‌های دینی ما، حیا سرآمد تمام فضایل اخلاقی است. شاید بتوان گفت آبشخور تمام فضایل، حیا‌مندی و منشأ تمام رذایل، بی‌حیایی انسان است. «استحیاء» را می‌توان به معنای «خود را در محضر خدا دیدن» و «پرهیز از گناه» دانست که یکی از صفات پسندیده نفسانی مورد تأکید دین اسلام است و منظور از آن، خودداری از انجام دادن کارهای زشت، به سبب ترس از سرزنش شدن است (طریحی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۶۱۱). حیا در روان‌شناسی تحت عنوان انفعالات روانی معرفی می‌شود. اصولاً حالات روانی را با هیچ تعریف خاصی نمی‌توان به کسی که فاقد آن است شناساند؛ منتها چون برای تمام انسان‌ها کمابیش این حالت پیش می‌آید، می‌توانند آن را درک کنند (خانی و ریاضی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۵۵۷).

احادیث معصومین راجع به حیا، دو دسته‌اند: احادیثی که حیا را به عنوان امری اخلاقی، مورد توجه قرار داده‌اند: «حیا کلید تمام خوبی‌هاست»^۱ (غرر الحکم و درر الکلم، ج ۱، ص ۹۳، ح ۳۴۰)؛ پاره‌ای دیگر از این احادیث، به صراحت اشخاص را به رعایت حیا سفارش کرده است: «ایمان ندارد کسی که حیا ندارد»^۲ (اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰۶، ح ۵).

در مجموع، می‌توان گفت حیا یکی از «مکارم اخلاق» معرفی شده است که در خصوصی‌ترین زوایای زندگی انسان نیز نقش ایفا می‌کند؛ زیرا روح وقتی با یک عمل زشت روبه‌رو می‌شود و آن را تصویر می‌کند، منفعل و منکسر می‌شود و همین حالت، موجب بازدارندگی اوست. بعد از انجام

۱. امام علی (ع) می‌فرماید: «الْحَيَاءُ مِفْتَاحُ كُلِّ الْخَيْرِ».

۲. امام صادق (ع) می‌فرماید: «لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا حَيَاءَ لَهُ».

آن عمل هم، این حالت بازدارندگی نسبت به تکرار آن عمل زشت آشکار می‌شود. در عصر کنونی، گسترش فرهنگ مبتذل غرب در فضای مجازی، فطرت پاک انسان را تیره و تار می‌کند و حیا را که منشأ آراستن انسان به تربیت دینی و اخلاقی در بُعد فردی و اجتماعی است، به تاراج می‌برد. یکی از مصادیق حیا، حیای چشم است که اینترنت کمینگاهی برای زدودن آن است. چه بسا محقق یا محصل نوجوان برای یافتن مطلبی علمی وارد شبکه می‌شود، اما در حاشیه لینک مدّ نظر، هایپرلینک‌های متعدد چشمان او را به تماشای تصاویر نیمه‌عریان دعوت می‌کند و نوجوان را - که در مرحله بیداری جنسی است - به تماشا، کنجکاوی و جستجوگری می‌خواند. قرآن کریم برای آسیب‌زدایی از موهبت حیا و عفت، در آیه ۳۰ سوره نور می‌فرماید: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ ...» (ای رسول ما) مردان مؤمن را بگو تا چشم‌ها را (از نگاه ناروا) بپوشند».

«غض البصر» در این آیه، به مفهوم کم و کوتاه کردن نگاه آمده است (طبرسی، ج ۱۸، ص ۲۵). به عبارت بهتر: پرهیز از امتداد و طولانی کردن نگاه و جستجوگری و کنجکاوی در نگاه به نامحرم، که حیا و عفت را لکه دار می‌کند.

به تحقیق می‌توان گفت راه برون‌رفت از آسیب‌های فضای مجازی بر اخلاق فردی و اجتماعی، حیا از خداوند است که بالاترین نوع حیا و ویژگی انسان‌های رشد یافته است. راه مزین ساختن انسان به حیا در فضای مجازی نیز حیا‌مداری در زندگی واقعی است^۱ (زائری، ۱۳۹۱). یکی از نمادهای آشکار بی‌حیایی در فضای واقعی، بی‌حجابی است؛ زیرا فضای مجازی، قبح پوشش نامناسب را با نمایش و تکرار آن برای پسر و دختر نوجوان، از بین می‌برد.

۲- بی‌حجابی و بدحجابی

اینترنت ابزار مناسبی برای جوامع غربی شده تا در جهت بسط فرهنگ مبتذل خود، با ارائه مدها و نگاه ابزاری به زن، هویت زن مسلمان را با بحران مواجه کنند. ره‌آورد جوامع مدرن برای زنان، این شده است که امروزه بدن زن تبدیل به ابزاری برای تبلیغ مصرف باشد. زنان، موجوداتی مصرفی نمایانده می‌شوند که برای کسب هویت ارزشمند، باید بدنی متناسب با استانداردهای نوین و روحیه‌ای متناسب با تبعیت از مدها و مصرف هرچه بیشتر کالا داشته باشند. در این

۱. حجت الاسلام زائری، نشست حیا در رسانه، ۱۸ مهر ۱۳۹۱.

فرهنگ، بدن، نحوه لباس پوشیدن، خودآرایی و حتی نحوه سخن گفتن و ژست‌ها، همگی نشان‌دهنده هویت افراد می‌شود. ورود ترتیبات زندگی مدرن (مانند اینترنت) به جامعه ما، این مخاطره‌ها را برای دختران و زنان جدی‌تری می‌سازد (رفعت‌جاه، ۱۳۸۶، ص ۱۷۲-۱۷۳). با گذری بر شبکه‌های اجتماعی (مانند: فیس‌بوک و اینستاگرام)، چالشی زدودن حجاب و به تاراج رفتن هویت زن مسلمان مشاهده می‌شود. مسئله دیگری که اخیراً شبکه‌های اجتماعی بستر مناسبی برای ترویج آن قرار گرفته است، تخریب نمادهای حجاب است؛ یعنی پدیده نوظهور محجبه‌های خودنماست که فرهنگ عفاف و حجاب را با آسیب مواجه ساخته است. رواج بی‌حجابی در فضای واقعی، تنها ره‌آورد بی‌حجابی مجازی نیست؛ انحرافات جنسی، تهدید دیگر اینترنت است و بی‌حجابی مجازی یکی از دلایل آن.

۲- انحرافات جنسی

وجود نیازهای جنسی در دوران بلوغ، از قدرتمندترین جنبه‌های حیاتی محسوب می‌شود. در همین دوران است که ضمن درک واقعیت‌ها، برآزادی خویش تأکید می‌کنند و خواستار آزادی در بسیاری از زمینه‌ها می‌شوند. این مسئله از آنجا اهمیت می‌یابد که اگر نتوان در این دوران، بین بلوغ عقلی و جنسی نوجوان رابطه‌ای منطقی و درست پدید آورد، انحرافات، بزهکاری و اختلالات رفتاری و شخصیتی را در پی خواهد آورد (پارسا، ۱۳۹۴، ص ۸۳).

انحرافات جنسی، پیامد عدم رابطه منطقی بین رشد عقلی و رشد جنسی است، که این امر در پدیده بلوغ زودرس، بیشتر مشهود است. معنای انحرافات جنسی، کسب لذت جنسی خارج از قوانین دینی و اجتماعی است. کامجویی از خود، یا کشش به سوی جنس موافق و یا گرایش‌های غیرقانونمند به سوی جنس مخالف، از جمله گرایش‌های انحرافی به حساب می‌آید. انحرافات جنسی، آسیب‌های جسمی، روحی، اجتماعی و معنوی را در پی خواهد داشت که انسان را به موجودی بی‌اراده و ناتوان تبدیل می‌کند. امام علی (ع) این ناتوانی را چنین توصیف می‌کند:

آن کس که بنده شهوت خویش باشد، ذلیل‌تر از بنده برده است.^۱

اینترنت به دلیل داشتن رویکرد «آزاداندیشی در روابط جنسی» از سوی سازمان‌دهندگان اصلی

۱. «عبد الشهوة اذل من عبد الرق» (غررالحکم، ص ۳۰۴).

آن و نگرش تجاری نسبت به مسائل جنسی، موجب پديد آمدن پدیده شومی به نام پرونوگرافی^۱ (هرزه‌نگاری) و رواج سرسام‌آور آن شده است. این پدیده، هنجارهای اخلاقی را درهم می‌شکند و چالش بزرگی برای فرهنگ‌ها، به خصوص فرهنگ‌های دینی - همچون فرهنگ اسلامی - است. مطالب و تصاویر مستهجن، معمولاً به ارضای غیرطبیعی جنسی مراجعه‌کنندگان آن می‌انجامد. متأسفانه این امکان وجود دارد که کودکان به واسطه دیدن این مطالب و تصاویر، دچار پدیده‌ای به نام «بلوغ زودتر از موعد» شده و به تبع آن، رفتارهای جنسی از خود بروز دهند. در مورد بزرگسالان نیز هرزه‌نگاری اینترنتی می‌تواند به بروز رفتارهای جنسی نامعقول و یا گاهی اعتیاد جنسی بینجامد. اصولاً اینترنت به جوی دامن زده که در سایه ویژگی‌های خاص خود، به تدریج به شکل‌گیری ناهنجاری‌های جنسی در کاربران خود کمک می‌کند (طارمی، ۱۳۸۷، ص ۳۸۳۷). نوجوانان می‌توانند رفتارهای جنسی جبری، نظیر استمناء را داشته باشند؛ چراکه در اینترنت مکرراً چنین عبارتی مشاهده می‌شود: «اگر ۱۸ ساله یا بزرگ‌تر هستید، اینجا را کلیک نمایید». این پیام‌آشنایی است که نوجوان را به وب‌سایت‌های بزرگسالان فرا می‌خواند؛ چون راهی وجود ندارد که سن واقعی کاربر را بررسی کند و به سادگی اجازه می‌یابد به اتاق‌های گفتگو، سایت‌های هرزه‌بینی، سایت‌های بزرگسالان و سرویس‌های قرارى - عشقی راه یابد. سایت‌هایی که هر چیزی مطابق با تمایلات جنسی خاص یک فرد، می‌تواند در آنها یافت شود (آل کوپر، ۱۳۸۸، ص ۱۰۹۱۰۸).

۳- دوستی‌های اینترنتی

یکی از محیط‌هایی که در دهه‌های اخیر جهت دوست‌یابی از آن استفاده می‌شود، محیط مجازی اینترنت است. شبکه‌های دوست‌یابی، به سرعت در میان جوانان و نوجوانان ایرانی محبوب شده است. چت کردن، نوشتاری و تصویری - صوتی، در این زمینه کاربرد زیادی دارد. براساس مطالعه میدانی زنجانی‌زاده و جوادی، میزان استفاده از چت، با ۱۲۷ دقیقه در هفته، بیشترین میانگین را در میان انواع استفاده از اینترنت به خود اختصاص داده است (زنجانی‌زاده و جوادی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۱). اما باید توجه داشت که این محیط به علت خصوصیات خاص خود، مشکلات و آسیب‌های جدی را به دنبال دارد.

سادگه، و راحت، دسترس، به اتاق‌های گپ و تالارهای گفتگو و همچنین دامنه و گستردگه، افرادی

1. pornography

که در این محیط‌ها به تعامل با یکدیگر می‌پردازند، عامل مهمی در جذب کاربران به استفاده از آن است. غافل از اینکه به محض ورود به اتاق‌های گفتگو، کودکان و نوجوانان در معرض انواع آزار جنسی، مکالمات جنسی و مبادله نمودن عکس، قرار می‌گیرند. اگر فردی وارد این اتاق‌ها شود، افراد زیادی را می‌بیند که ادعا می‌کنند جوان یا نوجوان هستند (کوپر، ۱۳۸۸، ص ۱۱۱).

قرآن کریم یکی از عوامل عاقبت نافرجام را همنشینی بد عنوان کرده است:

«یا وَیْلَتی لَیْتَنی لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِیلًا»؛ ای وای بر من! کاش فلانی را دوست خود نمی‌گرفتم (فرقان: ۲۸).

بدون شک عامل سازنده شخصیت انسان (بعد از اراده، خواست و تصمیم او)، امور مختلفی هستند که اهم آنها همنشین، دوست و معاشر است؛ چراکه انسان خواه‌وناخواه، تأثیرپذیر است و بخش مهمی از افکار و صفات اخلاقی خود را از طریق دوستانش کسب می‌کند. این حقیقت، هم از نظر علمی و هم از طریق تجربه و مشاهدات حسی به ثبوت رسیده است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۵، ص ۸۹۸۸).

باید توجه داشت که در دوستی‌های غیر هم‌جنس، مشکلات دیگری نیز پیش می‌آید؛ از قبیل: بازی با عواطف، اغوای دختران و زنان در نبود علایم غیرکلامی، مقدمه‌ای برای ملاقات حضوری، جنسی شدن روابط، کاهش تدریجی شرم و حیا و خودافشاگری بالا در این‌گونه روابط و به تبع آن، شکل‌گیری سریع صمیمیت و اعتماد است^۱ (همتی، بی‌تا).

تمایل فزاینده نوجوان به حضور اجتماعی با هویت گمنام در گستره وسیع، سبب بروز تعاملات مجازی خارج از مدیریت زمان می‌شود و نتیجه آن، دوری از ارتباطات اجتماعی در فضای واقعی است.

۴- افسردگی و انزوای اجتماعی، افسردگی و عدم حضور اجتماعی در فضای واقعی

انسان موجودی اجتماعی خلق شده است و رشد جنبه‌های مختلف شخصیت او، در بستر اجتماع شکل می‌گیرد. البته این گرایش به اجتماعی شدن، در نوجوانان و جوانان نمود بیشتری دارد و به شکل گروه‌گرایی در دایره همسالان، خود را نشان می‌دهد. گروه‌گرایی در فضای واقعی، عامل مهمی در شکل‌گیری هویت نوجوان است و به رشد اجتماعی او کمک می‌کند، اما با وجود اینترنت، بیشتر نوجوانان، طبع گروه‌گرای خود را در فضای مجازی اشباع می‌کنند و

1 porseman.org

این عامل، یکی از دلایل تمایل افراطی آنان برای حضور در فضای مجازی است. آنان این فضا را برای اجتماعی شدن، ایمن‌تر از فضای رئال می‌پندارند. نتایج مطالعه پیمایشی بر خط دانشگاه استنفورد کالیفرنیا که روی چهل هزار نفر، توسط نای و اربپرینگ انجام گرفت، بیانگر آن بود که کاربران اینترنت زمان کمتری را برای گذراندن با دوستان و اعضای خانواده صرف می‌کنند (نای و هیلگز، ۲۰۰۲، به نقل از کرم‌اللهی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۶).

شبکه‌های اجتماعی مجازی، در کنار احساس آرامش و امنیتی که با حفظ هویت اولیه خام به نوجوان می‌دهند، ناتوان از دادن هویتی به نوجوان هستند که در ارتباطات واقعی‌تر در دنیای غیردیجیتال انتظارش را می‌کشد؛ در نتیجه نوجوان دچار انزوای اجتماعی می‌شود. یافته‌ها حاکی از وجود رابطه مثبت بین افسردگی و انزوای اجتماعی با مدت زمان معمول استفاده از اینترنت در کاربران نوجوان و جوان است. استفاده بیش از حد از اینترنت می‌تواند برای سلامت، رشد روانی و رشد اجتماعی نوجوان و جوانان خطرآفرین باشد (سجادیان و نادی، ۱۳۸۵). مشاهدات نشان می‌دهد انگیزه افرادی که ساعات متمادی را در فضای مجازی سپری می‌کنند، برای تعامل با دیگران کم می‌شود که این خود اثرات منفی بر ارتباط شخصی و تعاملات اجتماعی آنان دارد. این افراد دوستی‌ها را کمتر حفظ کرده، زمان کمتری با خانواده سپری نموده و استرس‌های بیشتری را تجربه می‌کنند و در نهایت تنها و افسرده‌اند. وابستگی به اینترنت همچنین گسست‌ها و انقطاع‌های شدیدی در زندگی تحصیلی، اجتماعی، مالی و شغلی مشارکت‌کنندگان ایجاد کرده است (محسنی و همکاران، ۱۳۸۵).

۵- کاهش مسئولیت اجتماعی و آزار مجازی

هیجان‌طلبی، ریسک‌پذیری بالا و استقلال‌طلبی نوجوان و از سوی دیگر، فضای نسبتاً غیرقابل کنترل فضای مجازی، موقعیتی را برای نوجوان ایجاد می‌کند که احساس مسئولیت و مقید شدن به ملازمات اجتماعی و قانونی را در آنان کاهش می‌دهد. قضاوت‌های اخلاقی در این دوره در مورد قوانین اجتماعی، بیشتر «نسبی‌گرا» است؛ به این معنا که قوانین و مقررات در نظر نوجوان، عبارت است از یک سلسله موافقت‌های قراردادی و دلخواه که می‌تواند مورد تردید و حتی تغییر قرار گیرد. «اخلاق توافقی» که شکل تازه‌ای از اندیشه اخلاقی و مربوط به دوران نوجوانی است، دارای این دو ویژگی است:

- اطاعت از افرادی همانند والدین که دارای قدرت هستند، نه ضروری است و نه همیشه مطلوب.

- سرپیچی و تخلف از قوانین نیز همیشه خطا نیست و قطعاً به تنبیه منتهی نمی‌شود (حسینخانی، ۱۳۸۵).

زمانی که کاربر نوجوان با توجه به این قضاوت اخلاقی، بدون توجه به محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های جامعه، اقدام به نقض هنجارهای اجتماعی می‌کند، دارای احساس مهارزدایی یا کاهش مسئولیت اجتماعی است. اندیشمندان، مسئولیت اجتماعی در فضای مجازی را به شمشیر دو لبه تعبیر می‌کنند. این احساس، برخی اوقات با ایجاد امکان گفتگوی آزاد و فارغ از عوامل تحریف‌گر و رعایت کردن ملاحظات، موجبات طرح بعضی موضوعات و مسائل شخصی غیرقابل طرح در مواجهات رو در رو را فراهم می‌سازد، اما از دیگر سو می‌تواند باعث ابراز نیازها و عواطف ناخوشایند کاربر از طریق سوء استفاده از دیگران شود. کاهش مسئولیت اجتماعی، می‌تواند با تحریک کاربر به انجام رفتارهای ماجراجویانه، منجر به بروز رفتارهای غیراخلاقی (مانند سرقت‌های مادی و معنوی، نقض حریم خصوصی، حمله‌های سایبری و ...) شود که از آنها به «آزار مجازی» تعبیر می‌شود.

آزارگر مجازی، فردی است که به واسطه انگیزه‌های عاشقانه، یا جنسی و یا اقتصادی، فرد دیگری را با توسل به ابزار ارتباطی، آزار می‌دهد. دو عامل اساسی گسترش آزار مجازی عبارتند از: «وجود اطلاعات گسترده شخصی در فضای مجازی» و «گمنامی آزاردهندگان و دشواری شناسایی واقعی آنان». گمنامی، آزاردهندگان را در موقعیتی برتر نسبت به قربانیان قرار داده و باعث تحریک آزاردهندگان به دنبال کردن قربانی و در صورت امکان، آزار او در فضای واقعی (خیابان، مسیر کار یا منزل) می‌شود. آزار مجازی می‌تواند زندگی اجتماعی و خصوصی قربانیان را دستخوش تغییرات اساسی نماید. تغییر محل کار و شماره تماس و پرهیز از حضور در اماکن عمومی و حتی مواجه شدن قربانیان با انواع مشکلات روحی و روانی، از پیامدهای این پدیده است (کرم‌اللهی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۱۰).

۶- شایعه پراکنی و دروغ پردازی

معلوم بودن نام نویسنده، یک عامل بازدارنده در برابر بی‌دقتی یا دروغ است. عموم افراد از

گفتن مطالبی که از صحت آن اطمینان ندارند، یا توان مسئولیت‌پذیری درباره آن را ندارند، پرهیز می‌کنند؛ اما در فضای مجازی، هرکس می‌تواند با داشتن هویت غیرواقعی و بدون پذیرش مسئولیت خبر، آن را منتشر کند.

از سوی دیگر، به تعداد کاربران اینترنت و شبکه‌ها و صاحبان وبلاگ‌ها، تولیدکننده خبر و مطلب وجود دارد. در میان این همه محتوا در بیان یک واقعیت، وجود روایت‌های غیرواقعی اجتناب‌ناپذیر است. گاهی به تعداد بینندگان یک اتفاق، روایت‌های متفاوتی از آن واقعه منتشر می‌شود که منطبق با حقیقت نیست. گاهی تکرار یک مطلب، آن را به عنوان یک حقیقت جا می‌اندازد و کم‌کم آن را به سند تبدیل می‌کند. همچنین بالا بودن سرعت انتشار خبر نیز امکان بررسی دقیق صحت آن را غیرممکن می‌کند (منتظر قائم، ۱۳۹۵).

در فضای مجازی، به آسانی می‌تواند بینش و نگرش ما تحت تأثیر اشتباهات عامدانه یا سهوی دیگران قرار بگیرد؛ اطلاعاتی که هیچ تضمینی بر صحت آن وجود ندارد. هرکدام از ما نیز با باز نشر پیامی که به صحت آن اطمینان نداریم، به زنجیره انتشار این شایعات می‌پیوندیم و شخص یا اشخاص دیگری را در معرض فریب‌های این شبکه نامطمئن قرار می‌دهیم و آبروی انسان - که به مثابه تمام سرمایه و اعتبار اوست و در طول زندگی، با سختی آن را به دست آورده است - به راحتی در معرض خطر قرار می‌گیرد. از نظر اسلام، حفظ آبروی مردم و حتی اندیشه آنان محترم است و ریختن آبروی مؤمن گناه بزرگی به شمار می‌رود؛ به همین دلیل است که امام صادق علیه السلام آبروی مؤمن را از حرمت کعبه بالاتر می‌داند و می‌فرماید: «المؤمن اعظم حرمة من الکعبة» (بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۱۶).

شایعات رایج در فضاهای مجازی، گاهی اختصاص به افراد و یا اشخاص ندارد. در برخی موارد، ناآگاهانه تصویر ذهنی عموم مردم از هویت ملی، فرهنگ، قومیت یا جنسیت را مخدوش می‌کنند و حتی در امور سیاسی و دیپلماتیک کشورها، تنش‌زایی می‌کنند. برخی دیگر از این شایعات نیز به امنیت اجتماعی یا حوزه سلامت و بهداشت مربوط می‌شوند و سبب ایجاد تنش و ناآرامی در جامعه می‌شوند؛ تنش‌هایی که گاهی رفع آن و بازگرداندن آرامش و امنیت به افکار عمومی، برای دولت‌ها هزینه‌های گزافی دارد.

نتیجه‌گیری

چالش‌های اینترنت بر تربیت اخلاقی نوجوان، امروزه مصادیق متعددی دارد که در این نوشتار به برخی از آنها اشاره شده است، اما حقیقت این است که تهدیدها فراتر از آن است که بیان شد. امروزه چالش‌هایی چون توهین به مقدسات، نقض حریم خصوصی، تحقیر و تمسخر (فردی، قومیتی یا جنسیتی)، نقض مالکیت دیگران (مادی یا معنوی)، تولید و توزیع محتوای جنسی (پورنوگرافی)، هک کردن، حمله‌های سایبری و اعتیاد به بازی‌های آنلاین (مانند کِلَش که خطرات جدی دارد) گسترش یافته است. این مخاطرات، هشدار است برای والدین و مربیان تربیتی و از سوی دیگر، نهادها و ارگان‌های دولتی، تا با برنامه‌ریزی دقیق و مدون، از به تاراج رفتن ارزش‌های دینی پیشگیری شود.

در عصر حاضر، به دلایلی از قبیل سرعت تبادل اطلاعات، گستره وسیع تعاملات و نفوذ اینترنت بر تمام ابعاد زندگی انسان از یک سو و از سوی دیگر استقلال طلبی، رشد شناختی و اجتماعی نوجوان، نمی‌توان رویکرد سلبی در تربیت به‌کار برد، بلکه باید با آگاهی از چالش‌ها و مخاطرات، راه‌های برون رفت را به‌کار گرفت و با بهره‌گیری از فرصت‌ها، تهدیدها را نیز تبدیل به فرصت کرد. این واقعیتی انکارناپذیر است که نقش اصلی در کاهش تهدیدهای تربیت اخلاقی اینترنت، در گام اول می‌بایست در قالب تدابیر پیشگیرانه توسط والدین اعمال شود. اگرچه راهکارهای قانونی و فیلترینگ برخی سایت‌ها توسط دولت، در عمل تا حد بسیاری سودمند است؛ خانواده می‌تواند با ارائه الگوی اخلاقی، به پرورش روحیه خودکنترلی، مدیریت زمان، هدایت به تعامل هدفمند فرزندان با فضای مجازی، جلوگیری از شکاف دیجیتالی خود و فرزندان، شاکله اخلاقی آسیب‌ناپذیری را در فرزندان ایجاد کنند. از آنجا که نیاز به ارتباط، گفتگو، تعامل و تبادل اطلاعات، یکی از نیازهای اساسی نوع بشر است؛ گفتگو، مهم‌ترین مهارت در تحکیم بنیان و ایجاد فضای گرم در خانواده‌هاست و فرصتی برای افراد تا علایق، صمیمیت و کدورت‌های خود را ابراز و فاصله بین یکدیگر را کاهش دهند. اما سیستم‌های جدید ارتباطی (شبکه‌های مجازی) آسان‌تر، ارزان‌تر و در دسترس‌تر است و به همین دلیل، استفاده از این فناوری‌های نوین، برای کاربران جذاب‌تر است و کمبود ارتباط میان فردی در خانواده و جامعه، به راحتی از طریق این سیستم جبران می‌شود. گفتگوهای صمیمانه یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین شیوه‌های افزایش صمیمیت بین

اعضای خانواده است، اما این کار نیازمند تقویت مهارت‌های گفتگو و توجه به کیفیت گفتگو دارد.

نهادهای آموزشی و پرورشی نیز با ارائه محتوای ارزشی و اخلاقی در قالب‌های نو و خلاقانه، می‌توانند تهدیدهای اینترنت را تبدیل به فرصت کرده و از پیامدهای مخرب اخلاقی فضای مجازی جلوگیری کنند.

فهرست و منابع:

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: دارالقرآن الکریم، ۱۳۷۳.
۲. نهج البلاغه، مترجم محمد دشتی، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲.
۳. آذربایجانی، مسعود و همکاران، روانشناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، تهران: انتشارات سمت، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵.
۴. آنتونی آرلاستر، ظهور و سقوط لیبرالیسم غرب، مترجم: عباس مخبر، چاپ پنجم، تهران: مرکز، ۱۳۹۱.
۵. بوربور حسین بیگی، مریم، «بررسی رابطه اینترنت و شکاف ارزش ها بین دو نسل»، پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: اعظم راودراد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، ایران، ۱۳۸۳.
۶. بیات، عبدالرسول و همکاران، فرهنگ واژه ها، قم: مؤسسه اندیشه و فرهنگ دینی، ۱۳۸۱.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، مترجم: جلال الدین محدث، تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۸. داودی، محمد، تربیت اخلاقی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۹. سالاری فر، محمدرضا و همکاران، بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
۱۰. فرجاد، محمدحسین، اصول و مبانی جامعه شناسی، تهران: اساطیر، ۱۳۷۶.
۱۱. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، ج ۲۶، اصفهان: کتابخانه امیرالمومنین (علیه السلام)، ۱۴۰۶.
۱۲. کرم اللهی، نعمت الله، «بررسی جامعه شناختی آثار استفاده از اینترنت بر دین داری جوانان»، پایان نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، ۱۳۸۸.
۱۳. کوپر آل، اینترنت و کمین اخلاقی نیمه پنهان قدرت، ترجمه: حمید مرتضوی و بتول جباریان، تهران: انتشارات دانژه، ۱۳۸۸.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۱۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰.

نشریات

۱۵. ابوالقاسمی، محمود، نوروزی، عباس علی، طالب زاده نوبریان، محسن، «تأثیر اینترنت بر ارزش های خانواده: از منظر هویت دینی و ملی»، فصلنامه مطالعات ملی، ش ۵۵، پاییز ۱۳۹۲، ص ۳-۲۴.
۱۶. احمدی فر، مهرداد، صادق زاده قمصری، علیرضا، «چالش ها و فرصت های پیش روی تربیت دینی در عصر جهانی شدن»، نشریه مهندسی فرهنگی، ش ۴۵ و ۴۶، مهر و آبان ۱۳۸۹، ص ۵۵-۶۱.
۱۷. جوادی، علی محمد، زنجانی زاده، اعزازی، هما، «بررسی تأثیر اینترنت بر ارزش های خانواده در بین دانش آموزان دبیرستانی ناحیه ۳ مشهد (در سال ۸۲-۸۳)»، فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه شناسی ایران، سال ششم، ش ۲، ۱۳۸۴، ص ۱۴۶.
۱۸. خانجانی زینب، اکبری سعیده، «هیجان خواهی و وابستگی نوجوانان به اینترنت»، فصلنامه علوم تربیتی، دوره ۵، ش ۲۰، ۱۳۹۱، ص ۶۳-۷۵.
۱۹. خدایاری فرد، محمد، «مسایل نوجوانان و جوانان»، مجله انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۸۰.

۲۰. رحمتی، حسینعلی، «فیلترینگ و اخلاق: نگاهی به ابعاد اخلاقی پالایش محتوا در فضای سایبر»، مجله حریم امام، سال سوم، ش ۱۰۵، ۱۳۹۲.
۲۱. رفعت‌جاه، مریم، «هویت انسانی زن در چالش مد و آرایش»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، ش ۳۸، ۱۳۸۶، ص ۱۷۹۱۳۵.
۲۲. سجادی، سید مهدی، «کثرت‌گرایی فرهنگی، هویت و تعلیم و تربیت (تبیین و ارزیابی)»، فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های نوین، ش ۱، ۱۳۸۴، ص ۳۸۲۵.
۲۳. سجادیان، ایلناز، نادى، محمدعلی، «ارتباط بین افسردگی و انزوای اجتماعی کاربران اینترنت نوجوان و جوان با مدت زمان روزانه معمول کاربری اینترنت»، مجله تحقیقات علوم رفتاری، دوره ۴، ش ۱، ۱۳۸۵، ص ۳۸۳۳.
۲۴. شهشهانی، سیاوش، «داستان ورود اینترنت به ایران»، ماهنامه دنیای کامپیوتر و ارتباطات، ش ۴۴، ۱۳۸۵.
۲۵. طارمی، محمد حسین، «فضای سایبر آسیب‌ها و مخاطرات»، فصلنامه ره‌آورد نور، ش ۲۲، ۱۳۸۷، ص ۳۹۳۲.
۲۶. معمار، ثریا، عدلی‌پور، صمد، خاکسار، فائزه، «شبکه‌های اجتماعی مجازی و بحران هویت (با تأکید بر بحران هویتی ایران)»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۱، ش ۴، ۱۳۹۱، ص ۱۵۵.
۲۷. نجفی علمی، محمود، «نقش فناوری اطلاعات در ارتقای کیفیت تعلیم و تربیت»، فصلنامه ره‌آورد نور، سال دهم، ش ۳۷، ۱۳۹۰، ص ۲۸۹.

سایت‌ها

۲۸. آزاد نام، الهام، «۱۰ علت گرایش به شبکه‌های اجتماعی مجازی»، ۱۳۹۴، <https://www.isna.ir/news>.
۲۹. بی‌نام، «بلوغ زودرس: عوامل موثر، عوارض، راهکارها»، ۱۳۹۴، <http://www.dana.ir>.
۳۰. بی‌نام، «بلوغ زودرس: عوامل موثر، عوارض و راهکار مقابله»، ۱۳۹۴، <http://peyamemarand.ir>.
۳۱. جوادی، محسن، «نهی‌لیسم ارزشی»، <http://fahimco.com>.
۳۲. زائری، محمدرضا، «نشست حیا در رسانه»، ۱۳۹۱، <http://mehrkhane.com>.
۳۳. سیدان، ابوالقاسم و سروش‌پور، سمیه، «بررسی رابطه بین مهارت‌های اجتماعی، اضطراب اجتماعی و میزان اعتیاد به اینترنت دانشجویان دانشگاه‌های تربت حیدریه»، کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در فناوری اطلاعات، کامپیوتر و مخابرات، ۱۳۹۴.
۳۴. صدیق میرزایی، حمید، ۱۳۹۶، <https://www.farsnews.com/news>.
۳۵. کلانتر، محمد، «احساس تنهایی در نوجوانان»، ۱۳۹۶، <http://drkalantar.com>.
۳۶. محمدی، رحیم، «تاریخچه اینترنت در دنیا و ایران»، ۱۳۹۱، www.iran-newspaper.com.
۳۷. مصباح، محمد تقی، ۱۳۹۲، <http://www.nashriyat.ir>.
۳۸. منتظر قائم، مهدی، «علل و عوامل شایعه‌پراکنی در فضای مجازی»، ۱۳۹۵، <https://article.tebyan.net>.
۳۹. همتی، مجید، روابط مجازی، بی‌تا، <http://porseman.org>.
۴۰. یامین‌پور، وحید، «فردگرایی و خودنمایی در فضای مجازی»، سلسله نشست‌های کافه نقد اصفهان، ۱۳۹۴، <http://www.aparat.com>.

